

A nemek közötti biológiai és pszichológiai különbségek: irányuk, nagyságuk, eredetük, funkcióik

Gervai Judit

Kevesen vonják kétségbe, hogy a nők és a férfiak között *vannak* különbségek. Arról azonban már igencsak megoszlanak a vélemények (s olykor ezek a véleménykülönbségek rendkívül heves vitákat kavarnak), hogy melyek ezek a különbségek, milyen mértékűek, hogyan jönnek létre és miben áll a szerepük, jelentőségük? A nemi szervek anatómiája és a szaporodási funkció szembetűnően és átfedés nélkül különbözik a két nemben. A képességek, a viselkedés és a nemi szerepek további, „nyilvánvaló” eltéréseit közelebbről szemügyre véve azonban hamarosan kiderül, hogy azok egyáltalán nem is olyan nyilvánvalóak, mint gondolnánk, vagy mint ahogy a közvélemény tartja. S míg az anatómiai különbségek és a szaporodási funkciók biológiai eredete is meglehetősen világos, fejlődésük mechanizmusa, a befolyásoló tényezők is viszonylag jól ismertek, sokkal kevésbé tisztázott a képességekben, a viselkedésben és a nemi szerepekben található eltérések eredete, fejlődése.

Mielőtt rátérnék a nemek közötti különbségek áttekintésére, szükségesnek tartom hangsúlyozni, hogy *a két nem között a hasonlóság sokkal nagyobb, mint a különbség* és az emberösök maradványai is arról tanúskodnak, hogy az evolúciós folyamat a hasonlóság irányába mutat. Az *azonos fajhoz* való tartozás az anatómiai, biokémiai, élettani és lélektani tulajdonságok egész sorának azonosságát vagy nagyfokú hasonlóságát jelenti. Az emberi sejtek 23 pár kromoszómájából 22 pár mindkét nemben nagyjából azonos, és csak egyetlen pár különböző a férfiakban. Másfelől, az *azonos nemhez* való tartozás egyáltalán nem zárja ki az egyéni sajátságok sokaságának különbözőségét. A 22 pár homológ kromoszóma finomszerkezete ugyanis mindenkiben más és más, és így nem túlzás azt állítani, hogy – az egyiptetűjű ikreket kivéve – nincsenek egyforma emberek, sem nők, sem férfiak.

Ugyancsak előljáróban, szeretném összefoglalni a nemek közötti különbségek eredetére irányuló magyarázatokat, amelyeket később az egyes jellegeknél részletesebben kifejtek majd. Nem is olyan régen még nemigen volt szükség a nemek egyes tulajdonságainak vagy a nemi szerepek eredetének magyarázatára – ez volt a dolgok akár isteni elrendelésből, akár biológiai szükségszerűségből eredő természetes rendje. Ebben a szellemben íródtak a 60-as évek olyan népszerűvé vált könyvei, mint Lorenz *Agresszió* vagy Morris *A csupasz majom* című műve. Ezek az írások a nemek közötti munkamegosztásra, a férfiak agresszivítására, a férfi és női szexualitásban vélt különbségekre biológiai, evolúciós magyarázatokat adtak, s ezeket a vadászó ember őstörténetéből származtatták.

Sőt, a modern társadalom gondjainak okát jórészt abban látták, hogy az ember nem vesz tudomást evolúciós örökségéről vagy egyenesen szembefordul vele. Lorenz és Morris világában a férfi és női szerepek az evolúciós múltat tükrözik: a nők életének természetes központja a család és az otthon, a férfiaké pedig a munka és a közélet világa.

A 70-es évek közepétől a szociálpszichológusok, antropológusok és más társadalomkutatók is érdeklődve fordultak a nők és férfiak viselkedésében található különbségek felé. Az új megközelítés érezte hatását a magyarázó elvek és a szóhasználat területén is. A magyarázatok a biológiai eredet felől elmozdultak a széles értelemben vett szocializációs folyamatok felé. Az új megközelítés a nemi szerepek társadalmi eredetét, létrejöttükben a kondicionálás szerepét hangsúlyozta. Rámutatott a nemek közötti viszony egyenlőtlenségére, és megkérdőjelezte az azt konzerváló hatalmi viszonyokat. A szóhasználat változása a döntően angolszász irodalomban a „sex” és a „gender” kifejezések megkülönböztetett alkalmazásában nyilvánult meg, az előbbi a biológiai, az utóbbit a szociálisan definiált különbségek jelölésére használva. (A magyar nyelvben erre a megkülönböztetésre nincs lehetőség.)

Úgy tűnik, hogy a 90-es években ismét előtérbe kerül a nemek közötti különbségek biológiai magyarázata, ezúttal a nők és a férfiak eltérő agyműködésére vezetve vissza a képességekben, viselkedésben és attitűdökben található különbségeket (lásd Kimura 1992, Moir – Jessel 1992). A legújabb irányzat képviselői azokra a vizsgálatokra támaszkodnak, amelyek a női és a férfi agy közötti veleszületett, illetve korai fejlődés okozta anatómiai és funkcionális különbségeket vélnek felfedezni. Ezekre az alábbiakban visszatérek, itt csak azt szeretném nyomtatékosan megjegyezni, hogy ezek a világsajtó által is szenzációként tált, s ezért tudományos súlyukat többnyire aránytalanul meghaladó hatást keltő felfedezések, egy-egy kutató(csoport) mások által ritkán megismételt és megerősített vizsgálatának eredményei. Mivel a nemekkel, a szexualitással kapcsolatos téma mindig nagy érdeklődést kelt, ezért a nemzetközi nyilvánosságot élvező tudományos szenzációk hangzavarában elsikkadnak azok a kritikus hangok, amelyek a kutatások színvonalát, az eredmények reprodukálhatóságát, vagy éppen a megfelelő kontrollvizsgálatokat kérik számon (lásd Fausto-Sterling 1992).

Alkati különbségek a nemek között az élet különböző szakaszaiban

Magzati fejlődés. A gyermek neme születéskor a nyilvánvaló anatómiai különbségek alapján általában könnyen meghatározható. Ezek elsődlegesen a nemi kromoszómákban foglalt genetikai program alapján fejlődnek ki. A megtermékenyített petesejtben a 23. kromoszómapár összetétele XX vagy XY, az előbbiekből az esetek túlnyomó részében nőnemű, az utóbbiakból hímnemű magzatok fejlődnek. (Ritkán előforduló, rendellenes fejlődés esetén ez nem mindig történik így.) Az elsődleges ivarszervek fejlődése a terhesség hatodik hetéig azonos. A hetedik héten azonban az Y kromoszóma H-Y antigénnek nevezett fehérje ter-

méke beindítja a herék kialakulását. A magzati herék hormonokat termelnek, amelyek közül a tesztoszteron a belső hímvisszervek (ondóhólyag, ondóvezeték, mellékherék) növekedését és fejlődését serkenti, egy másik pedig a kezdetleges női vezetérendszer sorvadását idézi elő. Tesztoszteron hiányában az ivarszervek fejlődése női irányba tolódik el, kialakulnak a petefészkek, a méh és a hüvely, a hímvisszerv kezdemények pedig elsorvadnak. A külső ivarszervek fejlődése valamivel később kezdődik. A magzati fejlődés nyolcadik hetéig a két nemből egyformák, majd ezután a magzati herék termelte dihidrotesztoszteron (egy másik hímnemű hormon) hatására a külső nemi szerv kezdemények hímvesszővé és herezacskóvá, illetve a hormon hiányában klitorisszá és szeméremajakká alakulnak. A női nemi hormonok esetleges szerepe a női irányú differenciálódásban tisztázatlan.

Az utóbbi évtized bevezetőben említett kutatásai felvetik azt a lehetőséget, hogy a magzati nemi hormon termelés nemcsak az ivarszervek differenciálódására van hatással, hanem az agy fejlődésére is. Viszonylag megbízható adatok vannak arra, hogy a nőkben átlagosan nagyobb a két agyféltekét összekötő kérgestest, továbbá a hipotalamuszban és az amygdalában találtak egy-egy olyan sejtcsoportosulást, amely a férfiakban nagyobb. E különbségek feltételezett funkcionális jelentősége, mint arról alább szó lesz, még vitatott.

Csecsemőkor és gyermekkor. A legszembetűnőbb különbség a nemek között ebben az életkorban az, hogy a lányok gyorsabban fejlődnek és előbb érik el a nemi érettséget. Már születéskor érettebbek, mint a fiúk, és ezt a például mozgáskoordináció is lemérhető előnyt 16–18 éves korukig meg is őrzik. Egyéb gyermekkorai alkati különbségek nagyjából azonosak a felnőtteknél találtakal, de kevésbé kifejezettek. A lányok születéskor valamivel kisebbek, magasságuk csak 11 éves kor körül előzi meg néhány évig a fiúkét, amikor rövid időre súlyuk is eléri a fiúk testsúlyát.

Serdülőkor és felnőttkor. A nők és a férfiak közötti alkati különbségek jó része a serdülőkorban kezd kialakulni a nemi hormonok (fiúkban a tesztoszteron, lányokban az ösztrogén és a progeszteron) hatására. A másodlagos nemi jellegekben, a testsúlyban, a magasságban, az érési ütemben stb. egyrészt a nemeken belül jókora egyéni eltérés van, másrészt a nemek között jelentős átfedést találunk. A serdülést követően a nők szervezetében összetett hormonháztartás szabályozza a szaporodási funkciókat, míg a férfiaknál az egyszerűbb hormonális változások főleg a másodlagos nemi jellegekre hatnak. A serdülőkorban végbe ment testi változások a felnőtt élet során hosszabb időre állandósulnak. A férfiakban a tesztoszteronszint csökkenése fokozatos középkoruktól kezdve, a nőknél az ösztrogénszint csökkenése meglehetősen rövid idő alatt történik 45–55 éves kor között. A „változó korban” lévő nők kisebbségénél (kb. 25–30%-ánál) a menopauza átmenetileg kellemetlen testi tünetekkel jár, továbbá az ösztrogénszint csökkenése hajlamosabbá teszi a nőket az érrendszeri megbetegedésekre és a csontritkulásra.

Az emlősök világában elterjedt, és az embernél is megtalálható nemi különbség, hogy a nők várható élettartama hosszabb, mint a férfiaké. Ennek okai egye-

lőre nem tisztázottak, de feltehetően biológiai-hormonális hatások is szerepet játszanak az élettartam alakulásában. A férfiak nagyobb halálozási arányához a férfiszerepek és az életstílus (pl. dohányzás, alkoholfogyasztás, veszélyes munkakörök) következményeképpen hozzájárulhatnak környezeti tényezők is.

A nemek közötti lélektani különbségek

Képességek. Az intelligenciateszteket eleve úgy szerkesztették meg, hogy az összpontszámban ne legyenek nemi különbségek. Egyes specifikus készségekben (és persze az ezeket tükröző részpontszámokban) azonban vannak különbségek a nemek között. Meggyőző bizonyíték van arra, hogy a férfiak általában jobban teljesítenek a térlátást és matematikai okoskodást igénylő feladatokban, a nők viszont jobbak a gyors észlelést és bizonyos, beszédkészséget igénylő feladatokban, valamint a számolásban. *A nemek közötti átlagos különbségek azonban az esetek többségében jóval kisebbek, mint a nemeken belüli egyéni eltérések.* A „férfiaknak való” térlátási feladatokban (pl. háromdimenziós tárgy képzeletbeli elforgatása) a nők 25%-ának a pontszáma a férfiak átlagos pontszáma fölött van. (Aminthogy az is igaz, hogy a férfiak általában jobban sakkoznak és a világ legjobb sakkozói között több a férfi, de a Polgár lányok például a legjobbakkal azonos szintet érnek el.) Az egyes specifikus képességekben a fentebb felsorolt nemi különbségek gyermekkorban nem mutathatók ki egyértelműen, a serdülőkortól kezdve viszont megnövekednek.

Személyiség. Ha nőket és férfiakat megkérünk, hogy írják le, milyen viselkedést tartanak a két nemre jellemzőnek, illetve kíváncsúnak, s hogy jellemezzék önmagukat az adott tulajdonságokban, akkor „férfias” és „nőies” jegyekben jellegzetes eltéréseket kapunk, amelyeknek iránya számos különböző társadalomban nagyon hasonló (Williams – Best 1982). Ezekből a tulajdonságokból többen szerkesztettek *maszkulinitás* és *femininitás* skálákat (pl. Spence – Helmreich – Stapp 1974). A „maszkulinitás” skálán az egyén olyan tulajdonságokban jellemzi magát, amelyek az önérvényesítéssel kapcsolatosak, s noha ezek mindkét nemből kíváncsúnak, a társadalmi sztereotípiák szerint az „ideális férfira” jellemzőbbek. E tulajdonságokban a férfiak önjellemzés alapján is átlagosan magasabb pontszámot érnek el. Az előbbivel nem korreláló „femininitás” skála olyan tulajdonságokat tartalmaz, amelyek az érzelmi kifejezőkészséggel, a személyközi kapcsolatokra irányultsággal függnek össze. Ezek közé is csak olyan tulajdonságot vettek be, amelyet a társadalom mindkét nemből kedvezően ítél meg, mégis átlagosan jobban jellemző a nőkre. A két skálán azonban mindkét nemből *nagy az egyéni variabilitás, jóval nagyobb, mint a nemek közötti átlagos különbség.* Szép számban vannak olyan, ún. „androgün” személyek, akik mindkét magas pontszámot érnek el, személyiségüket tehát a nőies és férfias tulajdonságok egyaránt jellemzik. Sokan úgy vélik (pl. Bem 1974), hogy az androgün személyiségű emberek jobban, rugalmasabban alkalmazkodnak a változó élethelyzetekhez.

Erőszak, agresszió. Az erőszakos cselekmények, bűntények többségét férfiak követik el, és a világon mindenütt szinte elenyésző a női börtönlakók száma. A társadalom által gyakran törvényileg szentesített erőszak végrehajtó szervezetében, a rendőrség és a hadsereg kötelékében is túlnyomó többségben férfiakat találunk. Azt jelenti-e ez, hogy a férfiak erőszakosak, a nők pedig szelídek, békések? A dolog közelebről nézve nem ilyen egyszerű. Noha kétségtelen, hogy az erőszak elkövetői legtöbb esetben férfiak, a nők sok esetben felbujtással vádolhatók, de legalábbis ambivalens módon viszonyulnak az erőszakkal kapcsolatos „férfias” tulajdonságokhoz. Kérdés továbbá, hogy az enyhébb erőszakos cselekedetek (pl. dührohamok, szidalmazás) vagy a közvetett agresszió (pl. rosszindulatú pletykák terjesztése) elkövetésében is ilyen nyilvánvaló különbségek vannak-e a nemek között? Erőszakos cselekmény alatt általában egyértelműen megítélhető, másnak ártó erőszakot értünk, de az agresszió fogalma sokszor keveredik más jelentéssel. Gyakran jellemzik például az erőteljesen önérvényesítő (asszertív), magabiztos viselkedést agresszívnak.

A pszichológia sokféle módszerrel tanulmányozza az agressziót, közvetlen megfigyeléssel, laboratóriumi kísérletekkel, interjúkkal és kérdőíves módszerekkel. Az irodalomból – a használt módszerektől és a vizsgált kultúrától függetlenül – egységesen az a kép rajzolódik ki, hogy a fiúk és a férfiak agresszívvabbak, mint a lányok és a nők. Erőszak alkalmazására gyakrabban kerül sor férfiak (fiúk) között, mint nők (lányok) között, vagy mint férfiak és nők (fiúk és lányok) között. Nyílt, testi erőszakot elsősorban férfiak (fiúk) követnek el, de az agresszió kevésbé erőteljes és közvetett megnyilvánulásaiban már nem olyan nagyok a nemi különbségek. Az utóbbi két évtizedben mind több figyelem irányul a családon belüli erőszakra. A tapasztalat szerint a férfiak nagyobb arányban viselkednek erőszakosan feleségeikkel, mint fordítva, és többnyire fizikai erőfölényüket használják ki. Bár volt néhány olyan gyermekkorai és felnőttkori vizsgálat, amelyekben nem találtak különbséget a nemek között, olyan tanulmányt nemigen találunk, amely szerint a nők bizonyultak volna agresszívvabbnak (Hyde 1984; Maccoby – Jacklin 1974, 1980).

Félelem, szorongás, lelkibetegségek. A félelem és az agresszió egymáshoz szorosan kapcsolódó állapotok. Hasonló külső ingerek válthatják ki egyiket vagy másikat, de a félelem kizárja az agressziót és az agresszió gátolja a félelmet. Nem ritka viszont, hogy az egyik hirtelen átcsap a másikba. A közvéleményben élő sztereotípiák szerint a nők félénkebbek és szorongóbbak, mint a férfiak, de ezt a vélekedést viszonylag kevés adat támasztja alá. Egyes vizsgálatok szerint a lánycsecsemők ismeretlen személyekkel és helyzetekkel szembesülve előbb mutatnak félelmet, mint a fiúk, de ezt a már említett, korábbi érésnek tulajdonítják, és hamarabb el is múlik, mint a fiúknál. Idősebb gyerekeknél nem találtak meggyőző bizonyítékot a lányok fokozottabb félénkségére. (Saját, négyéves angol és magyar gyerekekkel végzett vizsgálatunkban mi sem találtunk e tekintetben különbséget lányok és fiúk között; lásd Gervai – Turner – Hinde 1993.) Felnőttekkel végzett kérdőíves vizsgálatokban azt tapasztalták, hogy a nők erőteljesebb félelmekről számoltak be, mint a férfiak, de objektív mérések és meg-

figyelések hiányában nem dönthető el, hogy ez a különbség mennyiben tudható be a férfiak vonakodásának attól, hogy beismerjék félelmeiket. Laboratóriumi kísérletekben viszont azt találták, hogy a férfiak nagyobb hajlandóságot mutatnak félelmük leküzdésére, mint a nők, akik inkább elkerülik félelmük forrását.

Fiatal lányok és felnőtt nők gyakrabban számolnak be szorongásra utaló testi tünetekről (pl. fejfájás, álmatlanság), és kóros szorongás is gyakrabban fordul elő a nők körében, mint férfiak között. Kimutattak nemi különbséget más, a normális életvitelt zavaró lelkibetegségek előfordulásában, megoszlásában is. Ezeknek a különbségeknek a megbízhatósága azonban nemegyszer problematikus a betegségek megállapítását befolyásoló nemi sztereotípiák miatt, továbbá azért is, mert a nők könnyebben, ennél fogva gyakrabban folyamodnak orvosi segítségért. A statisztikai adatok azonban e nehézségek figyelembevételével is azt mutatják, hogy míg a pszichotikus megbetegedések (szkizofrénia, mániás-depressziós pszichózis) és a személyiség-, valamint viselkedészavarok hasonló gyakorisággal fordulnak elő nők és férfiak körében, az *alkohol- és a kábítószer-betegségek a férfiak között, a depresszió és a neurózisok a nők között gyakoribbak*. A befejezett öngyilkosságok arányában szintén a férfiak „vezetnek”, az öngyilkossági kísérletek nemek közötti megoszlásában viszont nagy kulturális eltéréseket találtak. Érdekes módon különbség van a nemek között abban is, hogy a családi állapot miként hat a lelkibetegségekkel kapcsolatos védettségre, illetve veszélyeztetettségre. A házasságban élő férfiak között kisebb gyakorisággal fordulnak elő a fentebb említett betegségek, valamint az öngyilkosságok is. Ezzel szemben a hajadon, az elvált és az özvegy nők ritkábban szenvednek lelki zavaroktól, s a pszichiátriai nőbetegek túlnyomó többsége férjhezett.

A nemek közötti lélektani különbségek eredete

A felsorolt nemi különbségek magyarázatára egyaránt találhatók olyan elméletek, amelyek a biológiai és olyanok is, amelyek a környezeti hatások fontosságát hangsúlyozzák.

A férfiak előnyét a térbeli képességekben *nemhez kötött öröklődéssel* próbálták magyarázni, nagyjából úgy, mint az ugyancsak férfiakban fellépő vérzékenységet vagy színvakságot. A családvizsgálatok eredményei ellentmondások voltak, és végül is az X kromoszómához kötött öröklődés hipotézisét nem lehetett bizonyítani. Egy másik biológiai magyarázat az agyféltekék funkcióinak specializálódásában, az ún. lateralizációban véli a mentális képességekben talált nemi különbségek okát. Az elképzelés lényege, hogy a női és a férfi agyféltekék nem egyforma mértékben specializáltak. Míg korábban azt gondolták, hogy a nők agya lateralizáltabb, ma már az az uralkodó nézet, hogy amennyiben van különbség, akkor az éppen fordított: a férfiak agyában specializáltabbak a féltekék funkciói. Ez minden valószínűség szerint összefügg azzal, hogy a nők agyában a féltekéket összekötő kérgestest nagyobb kiterjedésű (Kimura 1992). Itt azonban újra hangsúlyozni szeretném, hogy a nemi különbség a lateralizáció mértékében

van, és *rendkívül csekély a nők és a férfiak agyának kiterjedt féltekéi specializáltságához képest*. A harmadik biológiai elmélet szerint a térbeli és a verbális képességekben lévő nemi különbségeket az agyra ható nemi hormonok okozzák. Egyelőre a bizonyítékok erre a feltételezésre kevéssé megbízhatók, de amennyiben elfogadjuk például a térbeli feladatmegoldás és a tesztoszteronszint összefüggését, akkor sem világosak az oksági viszonyok.

A *környezeti hatásokat előtérbe állító magyarázatok* az eltérő játékokban keresik a lányok és a fiúk későbbi eltérő teljesítményeit. Eszerint a fiúk aktív bátorítása a célzást igénylő sportokra, a modellépítés és más építőjátékok elősegítik a térbeli képességek fejlődését, míg a lányoknak kevesebb ilyen gyakorlásban van részük. Bár vannak bizonyos összefüggések az említett játékokkal való tapasztalat és a teljesítmény között, az oksági viszony itt sem tisztázott: nem világos, hogy a játék fejleszti-e elsődlegesen a képességet, vagy ellenkezőleg, jó térérzékkal rendelkező gyerekek szívesebben építenek vagy sakkoznak. Ugyancsak nem könnyű környezeti tényezőkkel megmagyarázni a fiúk javára szélsőségesen eltolódott arányt a matematikai tehetségek között, különösen olyan feltételek között (pl. a magyarországi tehetséggondozásban), ahol a tehetséges lányok és fiúk hasonló oktatásban részesülhetnek.

Mi a magyarázat az *agresszivitásban* tapasztalt nemi különbségre? Nos, a biológiai magyarázat abból indul ki, hogy az állatvilágban is gyakran a hímek az agresszívabbak. A hím „harci eszközök” kifejlődése és az agresszivitás maga is a hím nemi hormon, a tesztoszteron szabályozása alatt áll, és a kasztrációnak mindkettőre mérséklő hatása van. Innen kis lépés az emberi agresszivitás biológiai-hormonális magyarázata (Maccoby – Jacklin 1974). A helyzet azonban már az állatoknál is bonyolultabb ennél. A hímek agresszivitása az esetek többségében szezonális, a párzási időszakra, és sokszor csak meghatározott területre korlátozódik. Sok fajban előfordul, hogy a nőstények, ugyancsak a szaporodással összefüggésben, fészküket, utódaikat agresszívan védik. A nemi hormonok szerepe az emberi agresszivitásban sem egyértelmű. A tesztoszteron a magzati fejlődés idején, majd később a serdülőkortól kezdve gyakorolhat közvetlen befolyást az agyra és a viselkedésre. Bár a magzati élet során hím nemi hormon hatásának kitett lányok viselkedése sok szempontból „fiúsabb”, mint egészséges lánytestvéreiké, de nem agresszívabbak. Egy másik vizsgálatban „agresszív” és „nem-agresszív” serdülők, illetve bebörtönzött férfiak csoportjai között kerestek, de nem találtak eltérést a tesztoszteron szintjében, bár az utóbbiak közül magasabb volt azoké, akik serdülőkorukban már elkövettek erőszakos bűncselekményt. Még ha van is összefüggés a tesztoszteronszint és az erőszakos viselkedés között, nehéz eldönteni, hogy mi minek az oka: a tesztoszteron okozza az erőszakos viselkedést, vagy az agresszív indulat, viselkedés változtatja meg a szervezet hormonális állapotát? Ha egyértelműen bizonyítható volna is az agresszió és a tesztoszteron kapcsolata, akkor sem adna biztosan teljeskörű magyarázatot az agresszióban található nemi különbségekre. Agresszív viselkedés ugyanis már jóval a serdülőkor előtt, hároméves fiúk között is megfigyelhető, pedig gyermekkorban a hím nemi hormonok szintjében gyakorlatilag nincs különbség a

nemek között. Az erőszakkal kapcsolatban további biológiai tényező még a méret és a testi erő, amelyek szintén számításba vehetők az agresszivitással kapcsolatos nemi különbségek vizsgálatakor, mint azt a családon belüli erőszak kapcsán már említettem.

A környezet hatását hangsúlyozó magyarázatok a különböző nevelést látják a fiúk és a lányok eltérő *agresszivitásának* hátterében. Úgy vélik, hogy míg a szülők a kulturális sztereotípiáknak megfelelően a lányoknál helytelenítik az erőszakos viselkedést, támadás esetén megvédik őket, a fiúkat inkább arra biztatják, hogy szálljanak szembe az erőszakkal és védjék meg magukat. Fiúk elkülönült csoportjaiban amúgy is gyakoribb a féktelen, hancúrozó játék, ami könnyen átcsaphat valódi verekedésbe. Egyes kutatók szerint az óvónők, tanítók is eltérően reagálnak a lányok és fiúk erőszakos viselkedésére, mások kevés különbséget találnak a pedagógusok reakcióiban. Megint mások azt tapasztalták, hogy azok az emberek – nők és férfiak egyaránt –, akik tanúi voltak annak, hogy szüleik bántalmazták egymást, maguk is nagyobb valószínűséggel erőszakosak házastársukkal.

A *szorongás* gyakoriságában talált nemi különbségek biológiai magyarázata rokon az agresszióra vonatkozó elmélettel (Gray 1971). Alapjául mindössze az a megfigyelés szolgált, hogy egyes rágcsálóknál kimutattak nemi különbségeket a félelmszintben, és ezeket a nemi hormonok befolyásolták. Adatok híján a biológiai-hormonális magyarázat az ember esetében elég gyenge lábon áll. A szocializációs magyarázat szerint a lányokat és a fiúkat a felnőttek, de játszótársaik is már kisgyermekkoruktól eltérő módon szoktatják érzelmeik, így egyebek közt félelmeik kifejezésére. A fiúk korán megtanulják, hogy „egy nagyfiú” nem sír, ha megüti magát, nem fél a sötétben vagy a doktornénitől, míg a lányok hasonló érzelmi megnyilvánulásaival toleránsabb a környezet.

A *depresszió* és a hormonális hatások kapcsolata homályos, de nagyon valószínű, hogy nem ad kielégítő magyarázatot a nők és a férfiak közötti előfordulás jelentős eltérésére. Egyes életeseményekkel összefüggésben, például szülés után, gyakoribb a depresszió, de ennek kapcsolata a hormonális változásokkal úgyszintén nem világos. Úgy tűnik, hogy például a posztnatális depresszió hátterében szerepelnek olyan környezeti-szociális tényezők, mint a lakáshelyzet, a jövedelmi viszonyok, a partnerkapcsolat minősége stb. Ugyanakkor a menopauzát követően kevesebb a depressziós megbetegedés, mint ezt a hormonális (és a „kiürült fészkekkel” kapcsolatos pszichológiai) hatások alapján várnánk. Mint fentebb említettem, a depressziós nőbetegek nagyobb része, ellentétben a férfiakkal, házasságban él, ami a női szerepek és a depresszió kapcsolatára utal. Úgy tűnik, hogy az intrapszichés tényezők, a valódi, megterhelő életeseményekkel együtt nagy valószínűséggel okoznak depressziót, de ma még nincs kielégítő válasz a lelkibetegségek előfordulásában talált nemi különbségekre.

Nemi szerepek

Az utolsó két évtized bővelkedik a nő–férfi viszonyal kapcsolatos kutatásokban, amelyekben egyébként egyfajta hangsúlyeltolódás is tetten érhető. Mára általánosan elfogadottá vált, hogy a nemek közötti különbségek minden társadalomban sok tényező befolyása alatt állnak, vagyis az egyes nemmel kapcsolatos egyéni jellemzők (személyiségjegyek, attitűdök, nemi szerepek) nem állnak szükségszerűen szoros kapcsolatban egymással, és fejlődéstörténetük az egyén életében különböző lehet (Spence 1984, Spence – Helmreich 1978). Az is egyre nyilvánvalóbb, hogy az egyén gondolkodását, érzéseit és viselkedését a társas kapcsolatok rendszerében kell értelmezni, amely maga is változik az életút során (pl. Tóth O. 1994a), s amely egyben az adott társadalomra jellemző nézetek, normák és értékek tágabb rendszerének befolyása alatt áll (pl. Cseh-Szombathy 1994, Pongrácz 1994). A modern ipari társadalomban szétvált család és munka világa bőséges információt szolgáltat a nemekre jellemző tipikus viselkedésformákról, és a többé-kevésbé elkülönült szerepekről.

Nemi szerepek a családban. A mi társadalmunkban a legutóbbi időig szinte mindenki, de az emberek túlnyomó többsége még ma is házasságban él. Mint fentebb utaltam rá, a házasság terhei különböző súllyal nehezedenek nőkre és férfiakra. (Különbözőképpen is ítélik meg az előnyeit és hátrányait; lásd Tóth O. 1994b.) A házastársi szerepek változását a házasság kezdetétől a végéig nyomon követve belátható, hogy a nőkkel és a férfiakkal szemben szinte egész életük során más elvárások érvényesülnek (Stoll 1978). A nők felnőtt életének középpontjában a házasság minden szakaszában *más személyek* – férjek, gyermekek, idős szülők, unokák, és a megözvegyülést vagy a válást követően esetleg újabb partnerek – állnak. Míg a férfiak közül a nők gondoskodását élvező házasságok a legegészségesebbek, az ő várható élettartamuk a leghosszabb, addig a nők közül a hajadonok, elváltak és özvegyek mind jobb életkilátásokkal rendelkeznek, mint a házasságban élők.

A szerepek, noha csökkenő mértékben, még a mai európai családokban is a nemek választóvonalára mentén oszlanak meg, amennyiben elsősorban a nők dolgoznak a háztartás ellátása és a gyermekgondozás, és főleg a férfiakra hárul a család anyagi ellátása (Harding 1989). (A kelet- és közép-európai családok e tekintetben valamelyest különböznek, mert ezekben az országokban egy jövedelemből általában nem tarthatók el a családok, továbbá sokkal kisebb arányú a részfoglalkoztatás, mint a nyugati társadalmakban.) A nők végzik a házimunka és a gyermekgondozás nagy részét még akkor is, ha teljes munkaidőben dolgoznak, bár a férjek a kényszerítő körülmények miatt ilyenkor valamivel többet segítenek (pl. Gervai – Turner – Hinde 1995, S. Molnár 1994). Több vizsgálatban kimutatták, hogy a férfiak részvétele inkább a gyermekek körüli *nem-rutin teendőkre* korlátozódik, s a háztartási tennivalók megoszlása a nemi sztereotípiák szerint történik.

Nemi szerepek a munkában. Minden ismert kultúrában, a legegyszerűbb törzsközösségektől a legösszetettebb társadalmakig megtaláljuk a nemek közötti mun-

kamegosztást. A gyűjtögető–vadász társadalmakban általában a férfiak vadásznak és halásznak, a nők gyűjtik a növényi táplálékot. A férfiak munkálják meg a fémeket, készítik a fa-, a kő- és a csonteszközöket, a nők fonnak, szőnek, agyagedényeket és kosarakat készítenek. Noha az ipari társadalmakban a nők munkavállalási lehetőségei óriási mértékben növekedtek és ugyanazok a munkahelyek egyre inkább nyitva állnak mindkét nem számára, nyilvánvaló, hogy még mindig vannak „női” és „férfi” szakmák, tevékenységek. Nők teszik ki például az óvodai és általános iskolai nevelők és tanítók, a gyógypedagógusok, a kórházi ápoló-személyzet és a bolti eladók túlnyomó hányadát, továbbá az irodai dolgozók, könyvtárosok, egyes szakmákban a gyári munkások többségét. A különféle szintű műszaki képzettséget igénylő pályákon túlnyomóan férfiakat találunk, s ők vannak többségben a jogászok, gazdasági szakemberek, orvosok, tudományos kutatók és a felsőoktatásban tanító tanárok között is. A nagyobb presztízsű és magasabb jövedelemmel járó vezetői (pl. iskolaigazgatói, hivatal- és üzletvezetői, művezetői) állásokat még azokon a területeken is inkább férfiak töltik be, ahol egyébként a nők vannak többségben. A politikusi pályán alig találunk nőket, ami közvetlen hátrányt jelent a nők érdekeinek képviselésében!

A nemi szerepek eredete

Honnan ered ez az egyetemes, pánkulturális szereposztás a nemek között? Az egyik magyarázat e téren is a biológiai-evolúciós alapokhoz nyúl vissza. A pszichiáter John Bowlby (1969) az emberi evolúció, saját klinikai gyakorlata, valamint állatkísérletek alapján arra a következtetésre jutott, hogy a gyermek egészséges lelki fejlődéséhez elengedhetetlen az elsődleges gondozóhoz (többnyire az anyához) való szoros korai kötődés, s ennek kialakulását mind a gyermekben, mind a gondviselőben ösztönös érzékenység és ösztönös válaszok segítik elő. Az eredetileg elkötelezetten feminista szociológus, Alice Rossi, aki 1964-ben még azt vallotta, hogy az anyai szerep a női szocializáció eredménye, 1977-ben már szintén úgy vélte, hogy a nemi szerepeket értelmező szociológiai elméletnek figyelembe kell vennie az ember evolúciós történetét, a szaporodás és az utódnevelés biológiai aszimmetriáját és a szerepek ebből következő természetes megosztását. Bowlby és a szociobiológusok érvelését követve azt állította, hogy a nemek különbözősége a viselkedésben egyenesen következik a női és a férfi szexualitás különbözőségéből, valamint a gyermekgondozás iránti különböző elkötelezettségből. Úgy vélte, hogy a nők és a férfiak számára az egyes készségek elsajátítása biológiai okokból eltérő erőfeszítést kíván. A nőket az emberi törzsfejlődés alkalmasabbá tette a gyermekgondozásra, és a férfiaknak több tanulásra van szükségük ahhoz, hogy jó szülők legyenek, mert számukra, ellentétben a nőkkel, nem eleve adott a gyermekhez való szoros kötődés.

Más szerzők kétségbe vonják az evolúciós örökség jelentőségét, és a születés pillanatától kezdődő nemi szocializációt teszik felelőssé a nemek közötti munkamegosztás kialakulásáért. Az újszülött nemét a viselkedés alapján nem könnyű

megállapítani. Kísérletekkel demonstrálták, hogy férfiak és nők másképp látják ugyanazt a csecsemőt, másképp bánnak vele attól függően, hogy lánynak vagy fiúnak vélik (Condry – Condry 1976, Haviland 1977, Smith – Lloyd 1978). A szülők sztereotip elvárásai valamelyest befolyásolják a gyermekek viselkedésének, tulajdonságainak az észlelését és megítélését, következésképpen befolyásolhatják a gyermekkel való bánásmódot is.

A nemeket megkülönböztető családi szocializációt nagyon sokan vizsgálták. Maccoby és Jacklin (1974) a nemek közötti különbségeket áttekintő, összefoglaló munkájukban arra a következtetésre jutottak, hogy a lányokkal és fiúkkal való szülői bánásmódban meglepően kevés következetes különbség van. Az empirikus, kvantitatív vizsgálatok újabb metaanalízise (Lytton – Romney 1991) szintén kevés következetesen érvényesülő hatást mutatott ki. Ezek közé tartozik, hogy a szülők megerősítik gyermekeik „nemüknek megfelelő”, sztereotip tevékenységét, játékválasztását, s hogy a „nyomás” valamivel erősebb az apák részéről, és valamivel erőteljesebben érvényesül a fiúgyermekek esetében. A szocializáció egyéb területein, például a teljesítményre való ösztönzésben, vagy az erőszakos, durva viselkedés korlátozásában nem találtak megbízható különbségeket, és a jelek szerint az életkor növekedésével egyre kevésbé eltérő a fiúkkal és a lányokkal való bánásmód. A családi minta, értékrend bonyolult hatását mutatja Weisner és Wilson-Mitchell (1990) vizsgálata, akik a nemek egyenlőségét valló „nem-hagyományos” családokban vizsgálták hatéves gyermekek nemi szerepekkel kapcsolatos ismereteit és preferenciáit. Azt tapasztalták, hogy ezekben a családokban a gyerekek jobban tudták, hogy a sztereotip női és férfi szerepeket mindkét nem képviselői betölthetik, saját preferenciáikban azonban nem különböztek a „hagyományos” családok gyermekeitől. A családi szocializáción alapuló magyarázatok tehát szintén nem látszanak teljesen kielégítőnek.

Megfigyelték, hogy a gyerekek két–három éves kortól egyre inkább egymű csoportokba verődnek. A nemek elkülönülése nehezen befolyásolható és minden megvizsgált kultúrára jellemző (Archer 1992, Whiting – Edwards 1988). Maccoby (1988) szerint a nemek elkülönülése csoportjelenség, amelynek nemigen van köze egyéni preferenciákhoz, személyiségjegyekhez, sem pedig valamilyen nemre jellemző tevékenységhez, játékhöz. Szerinte a fokozódó elkülönülés egyúttal nemi „szubkultúrák” kialakulásához vezethet, vagyis a lány- és fiúcsoportokon belüli eltérő játék- és interakciós stílusok alakulnak ki, amelyek épenséggel a másik csoport számára kevésbé vonzóak, s maguk is fenntartják az elkülönülést. A lányok például szívesen játszanak kisebb helyen és valamivel barátságosabbak egymással, a fiúk vadabban hancúroznak és több önérvényesítő, erőszakos interakciót figyelhetünk meg közöttük (Gervai 1994). A lány- és fiúcsoportokban a kortárs-szocializáció a nemek közötti, kezdetben csekély viselkedési és preferenciabeli különbségek növekedéséhez vezethet. A kortárscsoport hatásához hozzáadódik a környező társadalom sztereotípiáinak a befolyása: az ipari társadalmakban az olvasókönyvek szöveg- és képanyagától kezdve a játékipar termékein át a mindenütt jelenlévő hirdetésekig, amelyek rendkívül szélsőséges nemi prototípusokat jelenítenek meg. Az iskolás gyermekekre és a serdülő-

lőkre ezek a családon kívüli tényezők valószínűleg erősebben hatnak, mint a szülői bánásmód, s részben ez lehet az oka a többnyire kudarcba fulladt „gender-free” nevelési kísérleteknek.

Összefoglalás

Egyre világosabb, hogy a nemek közötti pszichológiai különbségek mindegyikére és minden vonatkozására nem képes egyetlen elmélet magyarázatot adni, és minden próbálkozás felveti a biológiai-szociális, öröklött-környezeti tényezők (nature-nurture) szerepének a kérdését. Szinte bizonyos, hogy a válasz „is-is”: *a biológiai/öröklött és a szociális/környezeti tényezők együttesen állnak az egyéni változatosság és a nemi különbségek hátterében.*

Az emberek közötti egyéni különbségeket létrehozó hatások felderítésével foglalkozik a humán viselkedésgenetika. Iker- és családkutatások segítségével igyekszik feltárni a képességekben, személyiségjegyekben, normális és patológias viselkedésben szerepet játszó örökletes és környezeti tényezőket, és megkísérli azok egymáshoz viszonyított súlyának becslését (Plomin 1990). A kutatás jelenlegi állása szerint az egyéni különbségeket 30–50%-ban öröklődő különbségek okozzák, a fennmaradó hányad viszont a környezet változatosságának (valamint az öröklődő tényezők és a környezet kölcsönhatásának) köszönhető. Kimutatták például, hogy a férfiak alkoholizmusában a környezeti-szociális tényezők mellett jelentős genetikai hatás is érvényesül (alkoholista apák örökbeadott fiai 22%-ban maguk is alkoholistává lesznek), míg a nők között nemcsak kevesebb az alkoholista, de a genetikai hatás is gyengébb (alkoholista apák örökbeadott lányai csak 4%-ban válnak maguk is alkoholistává).

A számítások szerint a vizsgált jellegekben, képességekben, személyiségjegyekben stb. a nem (nő vagy férfi) az összes egyéni variabilitásnak kicsiny, átlagosan mindössze 5%-áért felelős. Ez a hányad esetenként, például a matematikai gondolkodásban vagy a depresszióra való hajlamban nagyobb, más esetekben még kevesebb. Így a becslések is azt támasztják alá, amivel ezt az írást kezdtem: *a nemek közötti átlagos különbségek sokkal kisebbek és jelentéktelenebbek, mint a nemeken belüli egyéni változatosság.*